Peer Reviewed Referred
and
UGC Listed Journal No. 40776

ISO 9001 : 2015 QMS
ISBN / ISSN

ISSN - 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Single Blind Review /
Double Blind Review

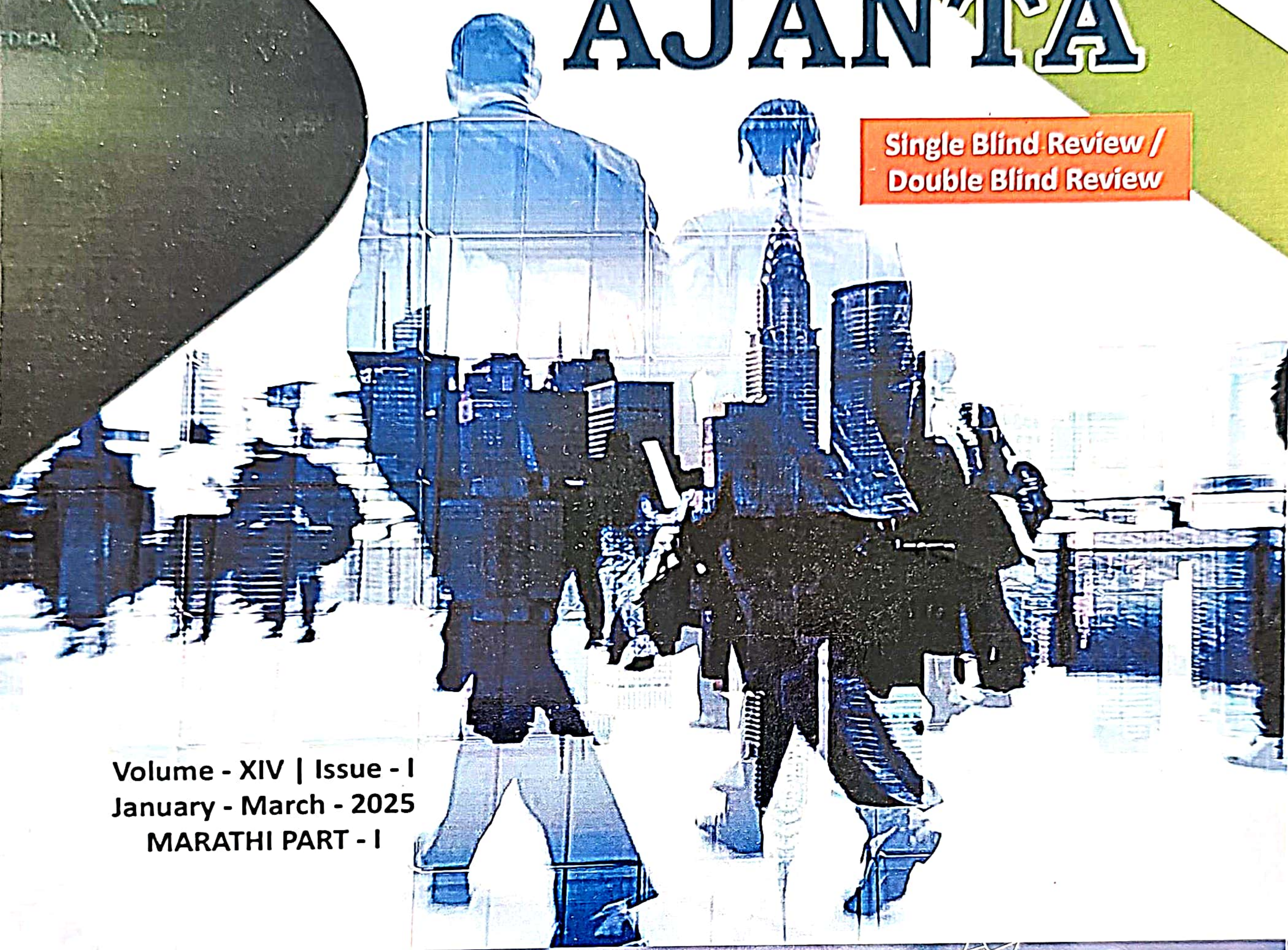

Volume - XIV | Issue - I
January - March - 2025
MARATHI PART - I

Impact Factor / Indexing
2023 - 7.428 (www.sjifactor.com)

Ajanta Prakashan

VOLUME - XIV, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2025
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

CC-03

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	२१व्या शतकातील मराठी साहित्यातील नवीन प्रवाह (अस्तित्ववादी कादंबरी) **विठ्ठल बन्सी पांडे**	६६-७३
१४	बदलते मराठी विज्ञान साहित्य **प्रा. महेश नारायण आवळे**	७४-७८
१५	''भारतातील प्रवास''-एक अध्ययन **प्रिया साहेबराव खरबडे** **डॉ. वंदना स. भोयर**	७९-८२
१६	एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील नवीन प्रवाह: शैक्षणिक पर्यावरण **सरिता सदाशिव फडके**	८३-८९
१७	विस्थापितांच्या वेदनांचा वेध: रिंगाण **डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे**	९०-९४
१८	२१व्या शतकातील बदलती स्त्री प्रतिमा **प्रा. सौ. भारती वामन तुपे**	९५-९८
१९	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील वैश्विकीकरण व विषय निवडीतील प्रयोगशीलता **प्रा. डॉ. सविता सुनिल केंजळे**	९९-१०१
२०	साहित्यकृतींचे माध्यमांतर: एक दृष्टीक्षेप **डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे**	१०२-१०५
२१	बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेची भाषा **प्रा. डॉ. महेशकुमार पां. सोनवणे**	१०६-१०८
२२	धनगर जमातीची चित्तरकथा - हेडाम **प्रा. डॉ. इमडे अनुसया राजाराम**	१०९-१११
२२	दलित साहित्यातील नवप्रवाह: 'सनातन' कादंबरी **प्रवीण लालासो भोसले**	११२-११६
२४	अरुण काळे यांच्या कवितेचा अभ्यास **प्रा. डॉ. देठे मीरा माधवराव**	११७-१२२
२५	भारतातील अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीतील दारिद्र्य **प्रा. बांगर बी. एस.**	१२३-१३१

CC-03

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	२१व्या शतकातील मराठी साहित्यातील नवीन प्रवाह (अस्तित्ववादी कादंबरी) **विठ्ठल बन्सी पांडे**	६६-७३
१४	बदलते मराठी विज्ञान साहित्य **प्रा. महेश नारायण आवळे**	७४-७८
१५	''भारतातील प्रवास''-एक अध्ययन **प्रिया साहेबराव खरबडे** **डॉ. वंदना स. भोयर**	७९-८२
१६	एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील नवीन प्रवाह: शैक्षणिक पर्यावरण **सरिता सदाशिव फडके**	८३-८९
१७	विस्थापितांच्या वेदनांचा वेध: रिंगाण **डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे**	९०-९४
१८	२१व्या शतकातील बदलती स्त्री प्रतिमा **प्रा. सौ. भारती वामन तुपे**	९५-९८
१९	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील वैश्विकीकरण व विषय निवडीतील प्रयोगशीलता **प्रा. डॉ. सविता सुनिल केंजळे**	९९-१०१
२०	साहित्यकृतीचे माध्यमांतर: एक दृष्टीक्षेप **डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे**	१०२-१०५
२१	बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेची भाषा **प्रा. डॉ. महेशकुमार पां. सोनवणे**	१०६-१०८
२२	धनगर जमातीची चित्तरकथा - हेडाम **प्रा. डॉ. इमडे अनुसया राजाराम**	१०९-१११
२२	दलित साहित्यातील नवप्रवाह: 'सनातन' कादंबरी **प्रवीण लालासो भोसले**	११२-११६
२४	अरुण काळे यांच्या कवितेचा अभ्यास **प्रा. डॉ. देठे मीरा माधवराव**	११७-१२२
२५	भारतातील अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीतील दारिद्र्य **प्रा. बांगर बी. एस.**	१२३-१३१

VOLUME - XIV, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2025
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

२०. साहित्यकृतीचे माध्यमांतर: एक दृष्टीक्षेप

डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज.

प्रस्तावना

साहित्यकृतीचे माध्यमांतर ही संकल्पना सर्वांना परिचित आहे. माध्यमांतर म्हणजे एका वस्तूचे घटकांचे त्यांच्या मूळ स्वरूपातून दुसऱ्या वस्तूत घटकात रूपांतर करणे होय.एखाद्या साहित्यिकृतीचे कथानक दुसऱ्या साहित्य प्रकाराच्या चौकटीत बसून ते वाचन किंवा प्रेक्षकांसमोर आणले जाते. तेव्हा माध्यमांतर होते एखाद्या कथेचे जेव्हा कादंबरीत किंवा नाटकात रूपांतर केले जाते किंवा एखाद्या कादंबरीचे नाटकात किंवा चित्रपटात रूपांतर केले जाते. तेव्हा माध्यमांतर ही क्रिया झाली असे आपण म्हणतो. माध्यमांतरासाठी अनुभवांतर, प्रकारांत,र कलांतर असे वेगळे शब्द वापरले जातात. डॉ. आनंद यादव यांनी एका साहित्य प्रकाराचे दुसऱ्या साहित्य प्रकारात रूपांतर करण्यास प्रकारांतर असा शब्द वापरला आहे. तर माध्यमांतर या संदर्भात डॉ. मीनाक्षी देव यांनी महत्त्वाचे विचार मांडलेले दिसतात. त्या म्हणतात,''साहित्य प्रकारानंतर म्हणजे एक ते प्रकाराचे दुसऱ्या साहित्य प्रकारात रूपांतर करणे होय त्या साहित्यकृतीचा आळशी तोच ठेवून अभिव्यक्तीचे माध्यम बदलणे,अभिव्यक्ती मध्ये बदल करणे म्हणजे प्रकारांतर होय. साहित्यकृतीवर भेटलेल्या आशयघन कल्पनांचे रंगभूमी दूरदर्शन आकाशवाणी किंवा चित्रपटातील दृश्य नाट्य या विविध माध्यमांद्वारे जेव्हा नाट्यरूपांतर प्रसारित होते. तेव्हा त्याच्या प्रस्तुतीकरणात फरक पडतो. तेथे त्या माध्यमांची वैशिष्ट्ये व मर्यादा लक्षात घेऊन नाट्यरूपांतर केले जाते.

बीजसंज्ञा : माध्यमांतर, साहित्यकृतीचे माध्यमांतर करण्याचे महत्त्व:

- साहित्यकृतीचे माध्यमांतर करणे ही महत्त्वाची आणि निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.
- साहित्यकृतीचे माध्यमांतर करण्यात आशयाची गळती होऊ नये याची काळजी घेणे महत्त्वाचे आहे.
- साहित्यकृतीचे माध्यमांतर करण्यात आशय, कथनशैली आणि दृश्यात्मकतेचा विचार करावा लागतो.

एखाद्या कलाकृतीच्या माध्यमातून करण्याचे स्वातंत्र्य कलावंताला आहे परंतु पूर्वी निर्माण केलेली कलाकृती त्या कलावंताची पूर्ण निष्ठा निर्माण केलेली असते असे असताना तिच्या माध्यमातून का केले जाते याची कारणे आपण पुढील प्रमाणे सांगता येतात

१. प्रथम एखाद्या कथेसाठी योग्य वाटणारे कथा नकाशे लेखापलेखन प्रक्रियेत कादंबरीचे रूप धारण करू शकते आणि त्याच्या माध्यमातून याबाबत डॉ. आनंद यादव म्हणतात, कोणता विषय कुठला आकार घेणे शक्य आहे हे लेखन प्रक्रियेच्या सुरुवातीला नकळत ठरून जाते. कधी कधी मात्र एकाच आशय द्र व्यावर कादंबरी लिहावी की नाटक असा पेच पडणे शक्य आहे. कालांतराने कादंबरीचे नाटक कथेचे नभो नाट्य अशी रूपांतरे झालेली दिसतात.

२. दोन एखाद्या आशयाला कोणत्या स्वरूपात मांडावयाचे याचा अंदाज लेखकाला यावा लागतो. जर हा अंदाज आला नाही. तर मग आपण केलेली निर्मिती त्याला अपूर्ण वाटू लागते आणि तो माध्यमांतराचा निर्णय घेत असतो.

३. एखादा साहित्य कृतीमध्ये अपूर्णता आहे याची जाणीव स्वतः लेखकाला येत नाही. मात्र दुसऱ्या लेखकाला वाटते तो त्या साहित्यकृतीला दुसऱ्या रूपात घेतो. यामुळे माध्यमांतर होते

४. एखादी साहित्यकृती जेव्हा लोकप्रिय होते. तेव्हा अधिकाधिक लोकांपर्यंत ती पोहोचवण्यासाठी माध्यमांतराचा उपयोग केला जातो.

५. एखाद्या साहित्यकृती समाजातील ज्वलंत विषय सर्वांची लक्ष देऊन घेतो. त्यामुळे अशा साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होते. उदाहरणार्थ कादंबरीच्या चित्रपटात होणारे माध्यमांतर

साहित्याचे माध्यमांतर आज मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले आहे.. हे कथा, कविता, कादंबरी, नाटक यासारख्या साहित्याची चित्रपट माध्यमातून रूपांतर झाल्याचे अनेक उदाहरणे आपल्याला पाहता येतील. जुन्या अनुभवास नवीन माध्यमातून पुन्हा एकदा एकवार भिडणे आणि त्याचा नवीन आविष्कार करणे म्हणजेच स्थलांतर होय. अर्थात जुने अनुभव नव्या आकृतीबंधात आहेत तसेच मांडणे होय. चित्रपट क्षेत्रात अनेक कथा कादंबऱ्यांची माध्यमातरे झालेली आपणास दिसतात. इंग्रजी साहित्याचा विचार केला शेक्सपियरच्या अंटनी आणि क्लिओपात्रा द कॉमेडी ऑफ एरर्स , जुलियस सिझर, किंग मर्चंट ऑफ व्हेनिस आथेल्लो, रोमिओ अँड ज्युलियट या नाटकांवर इंग्रजीत जपानी रशियन भाषेत व्यावसायिक व प्राईम चित्रपट निघाले आहेत. याशिवाय जैन आगाथा क्रिस्ती थॉमस हार्डी, हेरी जेम्स समरसेट मून जॉर्ज ऑरवेल एच. जी. वेल्स या साहित्यिकांच्या साहित्यकृतीवर चित्रपट निघाले आहेत. हिंदीतही शरदचंद्र चटोपाध्याय, रवींद्रनाथ टागोर, बनेश्वर मुंशी प्रेमचंद अनंतमूर्ती यासारख्या कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांचे माध्यमातून चित्रपट तयार झाले आहेत मराठी साहित्यात अलीकडेच हा प्रवाह खूप जोर धरू लागलेला दिसून येत आहे साहित्यकृतीचे माध्यमांतर झालेले चित्रपटांवरून लक्षात येते साहित्याच्या माध्यमातून नियंत्रण निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे माध्यमांतर जात कोळी बदलता येऊ शकते ही माध्यमांतर झालेल्या साहित्य कडून लक्षात येते सर्जनशीलता प्रयोगशीलता कलाकृतीची शक्तिस्थानी असतात अस्वस्थ करणारी साहित्य महत्त्वाचे असून त्याचे मुख्यत्व माध्यमांतर होते

साहित्य कृतीवर भारतातील विविध भाषांमधून चित्रपट निर्मिती झाली. त्या साहित्यकृतीच्या वाचक संख्येत भर पडलेली दिसून येते . साहित्यकृतीच्या पुनर्प्रत्ययचा आनंद घेण्यासाठी बराच साहित्य कृतीच्या अनेक आवृत्ती निघाल्या. काल्पनिक कथानकावर आधारित ज्या चित्रपटाने जागतिक स्तरावर कलात्मक आणि व्यावसायिक विक्रम केले. त्यातील निवडक कलाकृतींवर पुस्तकांची निर्मिती तर झालीच पण वाचक प्रेक्षक यांच्यावर याचा परिणाम झालेला दिसून येतो. साहित्यकृतीचे माध्यमांतर झाले की त्याच्या यश अपयशाची चर्चा ही होत असते.कारण मूळ साहित्य कृतीला न्याय मिळाला की नाही याकडे वाचकांचे सहजच लक्ष जाते.मूळ अभिव्यक्तीच्या रचना आणि त्यातून अभिव्यक्त होणारा भावार्थ यांच्या आधाराने वाचक पाहत असतो. कथा कादंबरी सारख्या कथात्मक साहित्याचे माध्यमांनंतर विशेष करून दृश्यात्मक रूपामध्ये कॅमेऱ्याच्या साह्याने चित्रपटाची निर्मिती केलेली जाते.असे कल्पक

व कलात्मक अशा साहित्यकृतीचा चित्रपटास आधार असतो. हे माध्यमांतर चित्रपटाची बलस्थानी मर्यादा लक्षात घेऊन केले जाते. विविध स्वरूपाच्या कथा कादंबऱ्या व नाट्यसंहितेवर आधारित चित्रपटाची निर्मिती होत असते. पण चित्रपटाची निर्मिती करत असताना अनेक गोष्टींची काळजी घ्यावी लागते.कथा कादंबरीचा आकृतीबंध व चित्रपटाचा आकृतीबंध पूर्णतः भिन्न आहेत. कथात्मक साहित्य हे शब्दप्रधान असते. आकलन आस्वाद वाचक सापेक्ष असतो.परंतु तुलनेने चित्रपट हे दृश्य प्रधान असते. कथात्मक साहित्यातील आशय दृश्या त्मक करण्यासाठी आवश्यक असणारी शब्दयोजना करावी लागते. मूळ कथेचा आशय व संवादांमध्ये योग्य तो बदल घडवून आणावे लागतात. त्यातील कथानकाला दृश्य व श्राव्य माध्यमांद्वारे अभिव्यक्त करण्यासाठी चित्रपट रूप देण्यासाठी दृश्याची विभागणी करावी लागते. डांगी दृष्टिकोनातून साहित्यकृतीच्या माध्यमातून करता येऊ शकते. या संदर्भात प्रसिद्ध चित्रपट दिग्दर्शक नागराज मंजुळे साहित्यकृतीच्या माध्यमातून राजेंद्र थोरात यांच्या पुस्तकात लिहिलेल्या प्रस्तावना म्हणतात, साहित्यकृतीचे माध्यमातरे ओंजळीतून पाणी घेऊन येण्याचा प्रकार असून असे वरती होऊ न देण्याची मोठी जबाबदारी दिग्दर्शकाची आहे कादंबरी कथा कवितेतील असे सिनेमात माध्यमातून करत असताना खूप तयारी करावी लागते थोडे दुर्लक्ष झाले तरी आशयात मोठा बदल होतो. याचाच अर्थ साहित्य कृतीच्या मुख्य आशियापासून दिग्दर्शकाने दूर जाऊ नये असे श्यामलता वनारसे म्हणतात. संपादकीय यामध्ये डॉ. थोरात म्हणतात साहित्य कृती कथनपर असल्यामुळे तिच्यामध्ये इतर माध्यमांमध्ये माध्यमांतरीत होण्याच्या शक्यता निर्माण होतात चित्रपट मालिका आकाशवाणी माहितीपट या माध्यमातून माध्यमातन होताना आशयाची नकल अभिप्रेत नसते.

माणसाचा माणूसपण अधोरेखित करणारा 'जोगवा' चित्रपट राजन गवस यांच्या भंडारभोग या कादंबऱ्यांवर आधारीत,तर आनंद यादव यांच्या नटरंग कादंबरीवरचा रवी जाधव यांचा 'नटरंग' चित्रपट लोकप्रिय झाला. यादव यांच्या कादंबरीचे महानत्व लेखकांने विशद केला आहे. अजय अतुल यांचे संगीत अतुल कुलकर्णी यांचा दर्जेदार अभिनय यांचंही वर्णन येताना दिसते. सुहास शिरवळकर यांच्या 'दुनियादारी' या लोकप्रिय कादंबरीवर आधारित असलेला संजय जाधव दिग्दर्शित दुनियादारी हा मराठीतला लोकप्रिय चित्रपट. शांता गोखले यांच्या रिटा वेलीणकर या कादंबरीतून बंडखोर रीटाच दर्शन घडतं. पुरुषी अहंकारी व्यवस्थेविरुद्धच्या अशी सूत्राला केंद्रवर्ती ठेवून दिग्दर्शिका रेणुका शहाणे यांनी अप्रतिम चित्रपट तयार केला आहे. गो नी दांडेकर यांच्या प्रतिभावान साहित्यिकाची चैत्र ही कादंबरी 'ठाकर' या आदिवासी जमातीचे जीवनशैली अधोरेखित करणारे डॉ. जब्बार पटेल यांनी मूळ आशियाला संगीतमय करून त्यातला असे आणखी अधोरेखित केला. दर्जेदार कादंबरीवरचा दर्जेदार चित्रपट म्हणजे जैत रे जैत अण्णाभाऊ साठे यांची वैजयंता हे कादंबरी तमाशा कलावंताचे विदारक जीवन रेखाटते सामान्य जीवनात त्यांचं स्थान शून्य असल्याचा ती अधोरेखित करते. दिग्दर्शक गजानन जहागीरदार यांनी हे असे सूत्र वैजयंता चित्रपटातून मांडलं. जयश्री गडकर यांनी साकारलेली वैजयंता रसिकांच्या मनाचा ठाव घेताना दिसते. 'बनगरवाडी' ही अभिजात कादंबरी व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या सिद्धस्थ लेखणीतून उतरलेली ही कादंबरी 'बनगरवाडी' या गावाचं वास्तव जीवन रेखाटते. तिथल्या रूढी परंपरा जीवनपद्धती श्रद्धा, समजूती, गैरसमजुती अंधश्रद्धा एकंदरीत लोकांचं जीवनचित्रण याचं दर्शन घडवते. अमोल पालेकर यांनी या कादंबरीचे नेमका असे सूत्र घेऊन 'बनगरवाडी' या नावाने तिचं चित्रपटात माध्यमांतर केलं. श्यामची आई ही कादंबरी म्हणून अजरामर कलाकृती मातृप्रेमाचे महामंगल स्तोत्र असणारी साहित्यकृती साने गुरुजींच्या भावनिक

वाचकांनी खुलली तसंच श्यामच्याही चित्रकृती आचार्य अत्रे यांच्या दिग्दर्शन कौशल्यामुळे खुलली उत्कृष्ट भारतीय चित्रपट म्हणून राष्ट्रपतीच्या पहिल्या सुवर्णकमळाने या चित्रपटाला गौरविण्यात आलं. एखाद्या साहित्यकृतीचा माध्यमातून माध्यमांतरांची चिन्ह प्रतीत होत असतात.

निष्कर्ष

१. माध्यमातून ही एक आव्हानात्मक सर्जनशील प्रक्रिया आहे.

२. माध्यमांतरांचा साहित्यकृतीच्या मूळ आशयाला बाधा आणता कामा नये

३. साहित्यकृती एकावेळी एकच व्यक्ती वाचतो पण तिचे माध्यमातून चित्रपटात झाले तर हजारो लोकांच्या मनावर प्रभाव निर्माण करते

४. वाचनीय साहित्य प्रकाराचे प्रेक्षणीय व श्रवणीय तंत्रात रूपांतर होते

५. लेखन तंत्र अविष्कार पद्धती आकृतीबंध यात बदल होतो

संदर्भ ग्रंथ

१. साहित्यकृतीचे माध्यमांतर: राजेंद्र थोरात प्रा.आशुतोष कसबेकर 'संस्कृती प्रकाशन' पुणे, डिसेंबर 2017

२. साहित्य आणि चित्रपट: प्रा. कमलाकर सोनटक्के, **aksharnama.com**

३. पेंढारकर प्रभाकर: पटकथा मराठी वाङमय कोश महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई 2002

४. डॉ. तानाजी देशमुखछ माध्यमांतर स्वरूप व प्रकार, हिस्टॉरिकल रिसर्च जर्नल ऑक्टोबर 2016